
УДК 81'271

Леся Ажнюк

м. Київ

ЕКОЛОГІЯ ОФІЦІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

Статтю присвячено проблемі співвідношення між різними аспектами, з одного боку, сучасного стану української мови як державної і, з другого боку, особливостями українського юридичного дискурсу, в якому особливого значення набуває юридична визначеність. «Демократичність» літературної норми не завжди корелює з прагматичною парадигмою юридичного дискурсу. У статті порушується питання про комунікативну норму офіційного мовлення як специфічне явище сучасного українського дискурсу.

Ключові слова: юридична лінгвістика, мовні права особи, комунікативна норма; екологія офіційного мовлення.

З погляду права факти мовлення являють собою джерело потенційних лінгвоправових конфліктів, які виникають при використанні мови в соціально значущих ситуаціях. Чимало таких конфліктів є наслідком внутрішніх, природних суперечностей, притаманних самій мові, які добре відомі лінгвістам з давніх часів [7: 8–9]. Непорозуміння, які неминуче супроводжують мовленнєву комунікацію, не завжди стають приводом до правових спорів. Але за певних комунікативних обставин навколо конфліктних текстів розгораються неабиякі правові баталії. Суспільна вага правових рішень у таких суперечках буває дуже високою, насамперед, коли об'єктом правового розгляду стають тексти законів, договорів, нормативних і правових актів різного рівня, тексти офіційних документів, а також факти публічного мовлення посадових осіб.

В останні десятиліття структура мовленнєвої комунікації зазнала істотних змін. Питома вага й соціальна значимість офіційного й публічного мовлення у сфері інформаційних технологій стрімко зростає. Попри своє основне

© Л.В. АЖНЮК, 2013

призначення — регламентувати й гармонізувати суспільне життя, — офіційні тексти й публічне мовлення самі здатні створювати конфлікти. В українському суспільстві, яке повільно набуває обрисів громадянського суспільства, факти публічного мовлення та конкуруючі інтерпретації нормативно-правових текстів дедалі частіше спричиняють такі конфлікти, які вимагають юридичних оцінок і висновків. Це відбувається тоді, коли факти мовлення потрапляють у сферу дії ряду законів: про розпалювання міжнаціональної, міжконфесійної та соціальної ворожнечі; про захист честі, гідності й ділової репутації особи; про захист інших, майнових і немайнових прав особи (право інтелектуальної власності, право на ім'я) тощо. Об'єктом лінгвістичної експертизи факти мовлення також стають при тлумаченні юридичних текстів різних рівнів (від тлумачення спірних текстів законів у Конституційному суді до тлумачення спірних пунктів договорів і угод) або при проведенні лінгвістичної експертизи різножанрових текстів на запити органів правосуддя. При правовому регулюванні таких конфліктів необхідно давати відповідь на питання, які належать до компетенції лінгвістики. При цьому різнорівневі характеристики фактів мовлення мають бути оцінені за шкалою комунікативної успішності й описані метамовою права.

Сьогодні компетентне вирішення значного кола юридичних питань не може обійтися без спеціальних лінгвістичних знань, які вимагають нових методологій, що можуть бути вироблені в результаті наукових досліджень як теоретичного, так і прикладного спрямування. Право, яке тяжіє до визначеності й однозначності, й мовознавство з його численними системами інтерпретацій, кожна з яких реалізується лише у власній системі координат, шукають сьогодні свою, лінгвоюридичну наукову парадигму зі своєю системою вихідних уявлень про об'єкт дослідження і про прийнятні методи його вивчення. Однією з вагомих суспільних проблем, розв'язання якої має спиратися на лінгвоюридичне наукове підґрунтя, є функціонування української мови в статусі державної і офіційної.

Серед інших функціональних різновидів офіційна мова виділяється найвищим рівнем регламентації — починаючи від суттєвих обмежень у виборі різнорівневих мовних засобів і закінчуючи відсутністю вибору самого мовного коду, оскільки мовний код — державну мову — затверджено Конституцією. Особливі вимоги до якісних характеристик офіційного мовлення зумовлені трьома визначальними факторами: по-перше, його суспільною значущістю; по-друге, його публічністю і, по-третє, як наслідок — високим ступенем його потенційної суспільної конфліктності.

Функціонуючи в потенційно конфліктогенній офіційній сфері, мова змушена «приспосовуватись» до цього середовища — нового й певною мірою навіть ворожого. Адже на відміну від інших функціональних різновидів мови, де діють лише нормативні й узусні регулятори, офіційну мову великою мірою регламентують ще й правові чинники.

Мову офіційної сфери, з огляду на закладений в ній потенціал соціальних конфліктів, які можуть стати загрозою соціальній стабільності в

суспільстві, суворіше регулює чинне законодавство. Правове регулювання ряду сфер суспільного життя безпосередньо стосується використання мови: регламентація обов'язків і прав, пов'язаних зі статусом державної мови, мовні права й потреби національних меншин, захист яких гарантовано законодавством України та ратифікованою в Україні Європейською хартією регіональних або міноритарних мов, захист немайнових і майнових прав громадян (право особи на ім'я, на захист честі, гідності, ділової репутації; авторське право; правовий захист торгових марок і товарних знаків і т. ін.). Правові регулятори не лише висувають додаткові вимоги щодо параметрів офіційного мовлення (обов'язковість використання державної мови, лексичні, граматичні, стилістичні обмеження), але й великою мірою визначають саму комунікативну стратегію мовця й пов'язані з нею тактичні ходи й прийоми. При цьому суб'єкти офіційного мовлення вдаються до маніпулятивних технологій, щоб досягнути своєї комунікативної мети, обійшовши при цьому сумнівні з правового погляду питання.

З іншого боку, ознака «офіційності» мовлення істотно впливає на реципієнтні очікування його адресата. Показником того, що готовність громадян захищати свої права в судовому порядку з початку 2010-х рр. суттєво зросла, є збільшення кількості судових позовів, пов'язаних із використанням мови в офіційній сфері, зокрема в тих сферах, які раніше не ставали предметом судових суперечок. Теоретична і прикладна юриспруденція потребує спеціальних лінгвістичних знань у пошуку відповідей на широке коло питань щодо динаміки таких конфліктів, їхніх передумов, можливих наслідків, щодо способів їх розв'язання і планування заходів для запобігання їм. Як показують соціолінгвістичні спостереження, однією з поширених причин юридичних колізій на мовному ґрунті є залучення до публічного й офіційного мовлення широкого кола мовців з недостатнім рівнем мовної й правової компетенції.

Серед кількох основних напрямків, до яких зводиться будь-яка мовна політика тієї чи тієї держави, автор праці «Введение в этнолингвистику» О.С. Гердт виділяє «кодифікацію, нормалізацію й подальше вдосконалення норм офіційної мови» [6: 93]. Законодавче регулювання якості офіційного мовлення як форми мовленнєвої поведінки особи ставить мовні норми в один ряд із правовими, етичними та іншими нормами, які регулюють відносини в суспільстві.

Сьогодні кодифікація норм мовленнєвої поведінки особи є винятковою прерогативою правників і відбувається доволі хаотично. Зараз в Україні діє чимало правових норм щодо використання мови в тих чи тих суспільних сферах: це закони й підзаконні акти про мову й про засади мовної політики, про ЗМІ, про рекламу, окремі статті в КК і ЦК про наругу над державними символами, про право на ім'я, про право на захист честі й гідності особи, про розпалення міжнаціональної, міжконфесійної ворожнечі, про заклики до насильницьких дій і до зміни державних кордонів тощо. Прийняття тих чи тих законів і підзаконних актів, які регулюють використання мови в суспільстві, часто мотивується-

ся не стільки нагальними суспільними потребами, скільки інтересами бізнес-еліт (у сфері реклами, у сфері використання засобів масової комунікації та ін.) та інтересами політичних сил (щодо статусу мов, щодо реалізації мовної політики, щодо політичної реклами та діяльності ЗМІ тощо). Утім розмежування таких інтересів у сучасній Україні є доволі умовним; а оскільки політична ситуація в державі є нестабільною й мало прогнозованою, спорадичні зміни, які вносять у відповідні закони, можна порівняти з накладанням латок на старий одяг: ці зміни є несистемними, взаємно суперечливими й часто стають надто болісними для суспільства. Останнє свідчить про особливу гостроту й суспільну вагу порушуваних питань (згадаймо нещодавній Закон про засади мовної політики й так і не прийнятий закон про наклеп).

У багатьох європейських країнах закони, які регулюють функціонування мов у статусі офіційних, надають особливого значення якісним параметрам офіційного мовлення. Наприклад, у Законі Словацької республіки № 270 (1995 р.) «Про державну мову» зокрема зазначено, що «Під державною мовою ... розуміється словацька мова в кодифікованій формі...», «Будь-яке втручання в кодифіковану форму державної мови, що суперечить її закономірностям, є неприпустиме».

У ст. 3 Закону про польську мову (жовтень 1999) серед ряду заходів, спрямованих на її підтримку, звертається увага на використання мови саме в кодифікованій формі й на недопущення її вульгаризації. Не рідше ніж раз на рік спеціально створена Рада з мовних питань подає звіт про захист польської мови, який ґрунтується на принципах, визначених цією статтею, Сеймові й Сенату. Закон Азербайджанської республіки «Про державну мову» (вересень 2002) констатує, що державна мова в усіх сферах обслуговування й у рекламі має вживатися відповідно до норм. Орфографічні й орфоепічні норми затверджують відповідні органи виконавчої влади. Юридичні, фізичні й посадові особи мають дотримуватися цих норм.

У Федеральному законі РФ «Про державну мову Російської Федерації» (2005) зазначено, що при використанні російської мови як державної мови РФ не допускається використання слів і висловів, які не відповідають нормам сучасної російської літературної мови, крім іншомовних слів, які не мають загальноживаних аналогів у російській мові (ст. 1 п. 6).

У декількох проектах нового закону про мову, зареєстрованих в українському парламенті, запропоновано аналогічні положення для забезпечення належного якісного рівня української мови, яка має цей найвищий статус. Важливо наголосити, що авторами цих законопроектів є представники різних політичних сил — КПУ, ПР, БЮТ. Однак сьогодні питання законодавчого регулювання якості офіційного мовлення залишається в Україні не вирішеним. В українському законодавстві немає прямої вказівки на те, що використовується саме літературний, кодифікований різновид української мови як офіційний. На практиці це означає, що відсутні правові механізми навіть для порушення питання про професійну відповідність службовців з недостатнім рівнем мовної компетенції.

Якщо поняття «мовна компетенція» використовувати в контексті професійної відповідності державних службовців, воно потребує окреслення в категоріях юридичної лінгвістики. Саме по собі положення про використання в ролі офіційної мови її кодифікованого варіанта для більшості громадян сприймалося б лише як вимога дотримуватися норм, які параметризовані й ортологічно закріплені в лексикографії і в граматиці. Це — нормативний корпус літературної мови. Але норми власне використання можливостей мови в тих чи тих комунікативних ситуаціях, з тією чи тією прагматичною настановою з ортологічного погляду є ще недостатньо регульованими. Тут можна говорити здебільшого про існування неписаних морально-етичних, етикетних і узусних норм. Тому при аналізі лінгво-правових колізій, які виникають у різних комунікативних сферах (від офіційного мовлення до рекламного тексту), і юристи, й мовознавці нерідко намагаються шукати правової опори винятково в нормативних граматиках і словниках, що без урахування цілого комплексу комунікативних і прагматичних чинників нагадує намагання пояснити будову речення в поняттях і категоріях Евклідової геометрії.

Усталені літературні норми, лексичні й граматичні, за різних комунікативних обставин корелюють зі специфічною прагматикою мовлення й зазнають відчутних деформацій і обмежень. Тому нормативні приписи щодо мовлення з виразною комунікативною специфікою потребують виходу на вищий, комунікативний рівень. Ідеться про окремі тип норм, принципово відмінний від поняття «літературна мовна норма» тим, що враховує також прагматику мовлення в певних типізованих ситуаціях. Поняття «комунікативні мовні норми», під яким розуміємо систему вироблених соціально-культурних стереотипів мовлення для повторюваних ситуацій спілкування, перебуває зараз на маргінесі лінгвістичних, філософських і юридичних теорій і майже не використовується в професійному дискурсі, хоча сучасна комунікативна лінгвістика значною мірою вибудовується з усвідомлення існування таких норм. Дослідники наголошують на існуванні певних схем мовленнєвої поведінки, на існуванні визначеної наперед ієрархії комунікативних намірів [10]; зазначають, що мовець розраховує на комунікативну компетенцію адресата й на певні конвенції й установки, які існують у конкретному соціумі [23: 118], але з огляду на «неписаний» характер таких конвенцій і установок, вони не кваліфікуються в ортологічних категоріях [3; 24; 25; 29; 14; 11]. Однак саме поняття комунікативна компетенція, яким сьогодні широко послуговуються в роботах із соціолінгвістики, комунікативістики, прагмалінгвістики та ін. наукових напрямків, і яке передбачає певну якісну оцінку компетенції мовця, пресупозитивно вказує на існування комунікативних норм.

Поняття комунікативної норми може стати важливою опорою юридичної лінгвістики, яка зорієнтована на перскриптивний, нормативний підхід до мовного матеріалу, оскільки оперує категоріями права — системи формально визначених норм і приписів, які встановлює, охороняє й гарантує держава. У всіх комунікативних сферах, де використання мови зазнає правового регулювання, юридична лінгвістика потребує опори на

комунікативну норму. Як і будь-яка інша оцінка, правова оцінка неможлива без усвідомлення норми. Тому саме для юридичної лінгвістики обґрунтування «комунікативної мовної норми» та її ортологічне закріплення — формулювання різнорівневих комунікативних приписів — постають одними з найважливіших теоретичних завдань.

Важливість питання про комунікативні норми мовлення особливо рельєфно окреслюється в контексті реалізації мовних прав і обов'язків особи. Мовленнєва поведінка характеризує особу, а якщо існує поняття мовленнєвої (комунікативної) норми, це означає, що особа пов'язується певними обов'язками й наділяється певними правами [14: 43].

Дихотомічність понять «мовні права» і «мовні обов'язки» підкреслює взаємозалежність комунікантів: права, якими наділена особа, неминуче пов'язані з певними обов'язками, які покладаються як на цю особу, так і на її мовленнєвих партнерів.

Отже, суб'єкт і об'єкт мовлення¹, які в сучасній прагмалінгвістиці є взаємозалежними й взаємозумовленими активними учасниками комунікації [1: 356 — 359 і далі], у юридичній лінгвістиці постають як суб'єкти мовних прав і мовних обов'язків. Дотримання збалансованості між правами й обов'язками обох сторін — це і мета, і засіб безконфліктної мовленнєвої взаємодії. Пошук такого балансу між суб'єктами мовних прав і мовних обов'язків, його лінгвістичне осмислення й обґрунтування належать до найважливіших теоретичних завдань юридичної лінгвістики

Аналізуючи факти мовлення в категоріях прагматики, юридична лінгвістика проектує всю комунікативну ситуацію на правове поле, де взаємодія мовця й адресата постає вже в іншому вимірі — як взаємодія суб'єктів мовних прав і мовних обов'язків. Отже, для правової оцінки фактів мовлення юридична лінгвістика вибудовує свою лінгвоправову систему координат, у якій, крім традиційних для сучасної лінгвістики чинників — «мовець» і «адресат», присутній також третій вимір — «правове поле». Для юридичної лінгвістики, і, зокрема, для її прикладного напрямку — лінгвістичної експертизи визначальною концепцією постає інтерпретація фактів мовлення як реалізації vs дотримання мовних прав vs мовних обов'язків суб'єктів комунікації.

Питання про якісні характеристики офіційного мовлення, яке, попри свою позірну очевидність і samozрозумілість, на практиці стоїть досить гостро, ми спробуємо розглянути в категоріях юридичної лінгвістики. Зупинимось докладніше на деяких аспектах цього питання.

Якість офіційного мовлення і порушення права особи на ім'я в документальних записях

Оніми в системі мови є групою лексики зі значним конфліктогенним потенціалом. Ім'я особи завжди перебуває в центрі уваги комунікантів

¹ Учасники комунікативного акту в сучасній науковій літературі фігурують під різними номінаціями: адресант і адресат, продуцент і реципієнт; мовець і слухач; автор і читач; автор і інтерпретатор та ін.

[4; 10]. Про важливість власних імен в офіційному мовленні свідчить, зокрема, те, що норми, які регулюють їхню орфографію й офіційне використання, містяться в Конституції України, в Цивільному й Сімейному кодексах, а також в міжнародних правових актах, визнаних Україною, зокрема в Європейській хартії регіональних або міноритарних мов (ст.10, п. 5), «Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин» (ст. 11, п. 1), «Конвенції про права дитини» (ст. 7, 8) та ін.

В українському правописі написання власних назв, як питомих, так і запозичених, було й залишається одним з найдискусійніших питань. Гострота дискусій насамперед зумовлюється тим, що власні назви виконують у мовленні функції індивідуалізації та ідентифікації. Послідовна реалізація цих функцій можлива за дотримання двох умов: по-перше, орфографічної усталеності оніма і, по-друге, дотримання відповідних норм суб'єктами офіційного мовлення, що вимагає від суб'єктів мовлення певного рівня мовної компетенції. Відхилення в документальних записах власних назв ускладнює, а часто й робить неможливою юридичну ідентифікацію позначуваних ними об'єктів (насамперед власних імен фізичних і юридичних осіб, топонімів тощо). Крім того, існує різновид правових спорів і конфліктів, пов'язаних з неоднаковими тлумаченнями положень законодавства, що гарантують права особи на ім'я (Цивільний кодекс України ст. 28, 201, 294–296).

Однією з найпоширеніших причин орфографічного розподібнення власних назв є їхні міжмовні перетворення, що відбуваються із застосуванням відмінних принципів: транслітерації, транскрибування, етимологічного співвіднесення цілого слова або його частин, використання усталених міжмовних відповідників тощо. У часи СРСР неодноразові міжмовні перетворення прізвищ та імен з так званої національної (тобто іншої, ніж російська) мови на російську і навпаки були неминучими. Через недостатню уніфікованість правил міжмовного перетворення, русифікаторські ідеологічні настанови компартійних і владних органів та некомпетентність посадовців документальний запис прізвища часто зазнавав радикальних змін: Миколаєнко ставав Ніколаєнком, Пилипець — Філіпцем, Кашовар — Кашеваровим, Одиниця — Єдіницею, Панас — Афанасієм тощо. Правові наслідки цих міжмовних метаморфоз українці відчувають досі й відчуватимуть ще не одне десятиліття. Такі «трансформації» прізвищ та імен, крім моральних збитків, обертаються для їхніх носіїв ще й порушенням майнових прав: неможливістю отримати законну спадщину (через невідповідності в документальних записах батьків і дітей), втратою трудового стажу, а отже й пенсійних нарахувань (через невідповідності в записах у дипломах, військових квитках, трудових книжках) та ін. Недостатня мовна компетенція працівників РАЦСів, паспортних столів, відділень Пенсійного фонду, нотаріусів та інших посадовців і далі призводить до порушень права особи на коректний документальний запис її власного імені. Відомі непоодинокі випадки, коли людина,

записи прізвища якої українською і російською мовами в різних документах відповідають правилам їхнього міжмовного перетворення (укр. Спиридонов — рос. Спиридонов), усе одно змушена вдаватися до складних судових процедур і в правовому порядку доводити їхню ідентичність, оскільки працівник пенсійного фонду вважає, що українською мовою це прізвище має писатися як Спірідонов.

Ім'я особи є одним з особистих немайнових благ, які охороняє цивільне законодавство України². Перекручення імені особи, відповідно до положень Цивільного кодексу України, вважається порушенням її права. Стаття 294 Цивільного кодексу вимагає відновлення права особи на ім'я, якщо це право було порушене в документальних записах або в засобах масової інформації³. В Україні дотримання права громадян на ім'я значною мірою покладено на державних службовців, які здійснюють записи в офіційних документах: на працівників паспортних столів, органів РАЦС, міграційних служб, нотаріусів, а також на працівників відділів кадрів. Офіційний документ особи — це офіційний текст, належне оформлення якого вимагає від посадовця відповідного рівня мовної компетенції. Записи в документах, зроблені з відхиленням від норм української орфографії або від усталених принципів міжмовного перетворення імен, які призводять до порушення майнових і немайнових прав особи, мали б розцінюватися як службова недбалість⁴.

Відхилення від правописних норм у документальних записах власних імен — це лише один із прикладів того, як низька якість офіційного мовлення стає причиною порушення права особи на ім'я, попри юридичну закріпленість цього права. Питання якості офіційного мовлення є актуальним для державних службовців усіх рівнів. Про соціальну гостроту проблеми свідчить активне обговорення в ЗМІ дотичних до цієї теми питань. Однак для якісних зрушень необхідні реальні кроки. Законодавче закріплення положення про використання як державної мови саме літературного її варіанта могло б стати дієвим інструментом для вироблення механізмів взаємодії між чинними законами й підзаконними актами, зокрема, й для порушення питання про якісний рівень володіння службовцями державною мовою в контексті їхньої професійної відповідності.

Якість публічного мовлення високопосадовців і право на захист честі й національної гідності особи

Якість публічного мовлення державних службовців найвищого рангу — популярна тема на шпальтах і в передачах українських ЗМІ. Оказіональні курйози й недоречності в мовленні представників політичного істеблішменту живлять народну творчість, їх фіксують камери, тиражують

² Див. Цивільний кодекс України. — Ст. 201.

³ Там само, ст. 294.

⁴ Див. Кримінальний кодекс України. — Ст. 367. Службова недбалість.

періодичні видання. Посилений інтерес до якості мовлення високопосадовців пояснюється не лише публічністю цих осіб. Культура мовлення представника влади в уявленні громадян традиційно пов'язується з його освітнім і власне професійним рівнем і накладається на комунікативну матрицю, де кожен з комунікантів — мовець (представник влади) і адресат (громадянин) — має свою соціальну роль. Тому соціальна оцінка мовлення посадових осіб вибудовується на критеріях відповідності певним очікуванням.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях оціннісний конотативний компонент мовлення характеризується як співвіднесеність поняттєвого змісту з оцінкою, як особлива категорія, що виражає емоційне ставлення до повідомлюваного й пов'язана з психікою людини і з її мисленнєвою діяльністю [18]. Компонент оцінювання змісту тексту є його глибинним складником, який тісно пов'язаний з інтенціальністю мовлення й має розглядатися в категоріях прагматики. Оціннісні виміри тексту з погляду його автора й з погляду адресата не завжди збігаються, оскільки процеси сприйняття тексту відрізняються від процесів його породження. Це стає причиною численних комунікативних конфліктів⁵.

Є підстави говорити про існування закономірностей сприйняття тексту, які можна прогнозувати, спираючись на весь комплекс комунікативних характеристик мовлення. Закономірності сприйняття тексту тісно пов'язані з психолінгвістикою, вони є вкрай важливими для комунікативістики й становлять неабиякий практичний інтерес, зокрема, для соціолінгвістики і юрислінгвістики. Однак сьогодні питання про існування норм і закономірностей сприйняття та інтерпретації тексту, про існування норм реакції на нього з боку слухача (читача) здебільшого залишаються поза увагою мовознавців⁶. Саме виходячи з презумпції існування цих норм є підстави говорити про принципове «право» на певну реакцію адресата, наприклад, «право на образ» при інтерпретації тексту. Така реакція, попри її індивідуально-суб'єктивний характер, має ряд типових ознак, пов'язаних із національними, культурними й соціальними структурами цінностей адресата [7: 24].

У самій природі субнормативного публічного мовлення офіційної особи, оцінка якого з погляду його адресата накладається на матрицю комунікативної ситуації (мовець — адресат — їхні соціальні ролі — публічне мовлення і т. ін.), закладено неабиякий конфліктогенний потенціал. Сприйняття адресатом субнормативного мовлення посадовця є принципово відмінним від сприйняття аналогічного мовлення, скажі-

---

⁵ Такі конфлікти нерідко переходять у правову площину й набувають статусу лінгвоправових. Це, зокрема, конфлікти в справах про захист честі, гідності й ділової репутації; про наявність / відсутність у тексті закликів, погроз, ознак шантажу, інших проявів вербальної агресії.

⁶ Серед нечисленних мовознавчих праць, у яких порушено питання закономірностей сприйняття тексту, необхідно виділити роботи Б.С. Мучника, який розробляє психологічний напрямок у стилістиці, див. зокр. [15; 16].

мо, водія маршрутки і може докорінно розходитися з намірами мовця. Тут маємо справу з появою ефекту обманутого очікування — комунікативного збою, пов'язаного з ментальними відмінностями лексики комунікантів, незбігом фонових знань, установок, переконань [22: 115]. У сприйнятті такого мовлення завжди присутня неочікувана для мовця соціальна оцінка [9: 100-101]. Для адресата такого мовлення при його інтерпретації оцінність нерідко буває значно важливішою, ніж зміст самого повідомлення. Помічено, що при домінуванні оцінних компонентів стає помітною тенденція до витіснення пропозиційного змісту висловлення на другий план [2; 26]. Тому субнормативне офіційне мовлення посадовця з використанням соціально маркованих мовних засобів (вульгаризмів, суржику, елементів просторіччя тощо) несе в собі потужний заряд соціальної оцінності незалежно від змісту самого повідомлення. Особливості сприйняття такого мовлення адресатом — це актуальна проблема, кроком до висвітлення якої могло б стати соціолінгвістичне опитування. У межах планової теми відділу мов України здійснюється соціолінгвістичне анкетування⁷, де серед іншого респондентам пропонується дати відповідь на питання: «Якою мовою у Вашому місті / селі найчастіше говорять представники влади?» Пропонується чотири варіанти відповіді: 1) «українською», 2) «російською», 3) «українською і російською (приблизно порівну)», 4) я не звертаю на це уваги. Це питання (єдине з усієї анкети) часто викликає в опитуваних емоційну реакцію — сміх або обурення. Респондентів часто не задовольняють пропоновані варіанти відповіді й тоді опитувані дають додаткові усні або рукописні коментарі. Серед ремарок, дописаних респондентами з власної ініціативи як доповнення до відповідей на зазначене питання, переважають такі: «азарівською», «донецько-азарівською», «суржилом».

На одній з прес-конференцій, відповідаючи на питання журналістки, нинішній Прем'єр-міністр України сказав, що якість його української мови ніяк не впливає на його діяльність і на його професійну репутацію⁸. Численні коментарі цього сюжету в Інтернеті, так само, як і емоційні відповіді громадян на «безособове» питання анкети щодо їх суб'єктивного сприйняття балансу української й російської мов в органах влади, вказують на цілком протилежну оцінку з боку адресатів такого субнормативного мовлення. У цьому випадку маємо справу з комунікативним конфліктом, причиною якого стають низький якісний рівень офіційного мовлення посадовця та ігнорування ним соціально й культурно обумовлених структур цінностей адресата.

Постає питання: чи можуть такі комунікативні конфлікти ставати предметом судового розгляду за статтею 161 Кримінального кодексу

⁷ Анкетування не ставить перед собою завдань дати відповіді на питання, порушені в цій статті.

⁸ Цей сюжет транслювався у випуску новин ТСН 10 вересня 2011 р.

про відповідальність за приниження національної честі та гідності особи? Чи може усне мовлення посадовця з використанням негативно маркованого мовного коду в комунікативній ситуації, яка має ознаки офіційної, негативно впливати на почуття честі й національної гідності тих, кому це мовлення адресоване?

Відповідно до Конституції України, честь і гідність особи «визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а головним обов'язком держави є «утвердження і забезпечення прав і свобод людини»⁹. Стаття 161 Кримінального кодексу України встановлює кримінальну відповідальність за приниження національної честі та гідності особи:

«Умисні дії, спрямовані на ... приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками ... етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, — караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Ті самі дії, ... вчинені службовою особою, — караються виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до п'яти років».

У справах, пов'язаних із захистом честі і гідності, для відповіді на питання про те, чи містять факти мовлення склад правопорушення, правникам нерідко доводиться вдаватися до допомоги лінгвістів. При проведенні лінгвістичних експертиз такого спрямування зазвичай необхідно давати відповідь на питання про наявність в аналізованому матеріалі інвективних висловів на адресу певної особи або інших умисних дій, які за певних комунікативних умов можуть ображати її честь і гідність. Важливим складником таких правопорушень вважається існування прямого наміру образити.

Поняття честь і гідність є близькими й часто вживаються в складі єдиного словосполучення: *захист честі й гідності, приниження честі й гідності* тощо. У юриспруденції повага до гідності та честі, право на недоторканність ділової репутації належать до категорії найважливіших немайнових прав, захист яких є невід'ємним правом і гарантується державою. Стаття 3 Конституції України проголошує: «Людина, її життя, здоров'я честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими благами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту. Постанова пленуму Верхов-

---

⁹ Конституція України, розділ 1, ст. 3.

ного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» дає такі пояснення: «...Під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб — підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їхньої підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин».

Поняття честь визначається як «відображення якостей особи в суспільній свідомості, що супроводжується позитивною оцінкою»; поняттям гідність позначається не лише оцінка відповідності своєї особи і вчинків суспільним моральним нормам, але й відчуття власної цінності як людини (людська гідність); як особи (особиста гідність), як представника певної соціальної спільноти (професійна гідність) або цінності самої цієї спільноти (національна гідність).

При відповіді на питання про відповідальність за низьку якість офіційного мовлення посадовця важливого значення набуває зміст поняття «непристойна форма», адже правопорушенням вважається також «приниження честі й гідності, виражене в непристойній формі».

Поняття «непристойна форма», «непристойна лексика», «нецензурна лексика», «ненормативна лексика», «інвективна лексика», «знижена лексика» та ін., які побутують і в повсякденному, і в професійному мовленні, часто неправомірно ототожнюються. Для їх використання в лінгво-правовому розумінні зазначені поняття потребують додаткових уточнень і розмежувань.

Насамперед підкреслимо, що поняття «непристойна форма» є найширшим, оскільки, крім лексичних, передбачає також інші форми непристойності. З іншого боку, т. зв. «знижена лексика», зокрема елементи просторіччя і суржику, не є табуованою, тобто строго кажучи не є «непристойною», хоча її вживання є неприйнятним з погляду суспільної моралі. «Знижена лексика» не завжди вказує на намір мовця образити чи принизити адресата, а скоріше відображає рівень мовної компетенції та емоційний стан самого мовця, його культурний рівень або стає для нього своєрідним засобом психоемоційної розрядки. З іншого боку, адресат мовлення (Комунікант 2), який має відмінний від Комуніканта 1 рівень мовленнєвої і загальної культури, може сприймати комунікативно недоречне використання стилістично зниженої лексики (елементів просторіччя, сленгу, жаргону, вульгаризмів тощо) як образу особистої гідності, оскільки Комунікант 1 по суті змушує його переміщуватися

в специфічну комунікативну нішу, знижувати власний соціальний статус, адаптовуватися (принаймні на рівні сприйняття тексту) до невластивих йому субнормативних лінгвокультурних практик. Такий різновид комунікативного примусу може сприйматися адресатом мовлення (Комунікантом 2) як різновид насильства або мовної агресії.

За словами одного з провідних теоретиків юрислінгвістики в Росії М.Д. Голева, хоча вживання стилістично зниженої лексики може мати не лише інвективну, але й ряд інших цілей, однак реалізація потенціалу функціонування такої лексики пов'язана з певною відповідальністю перед адресатом, особливо якщо при цьому лінгвокомунікативний статус адресата зазнає «зниження». Суб'єктивне сприйняття адресатом такого статусного приниження може переживатися як психологічна травма, діагностування якої має свої об'єктивні підстави, а, отже, потрапляє у сферу дії закону про захист честі та гідності особи [7: 11]. Для адресата важливішим може бути не пропозиційний зміст вислову, а несподіваний перлокутивний ефект, зумовлений його внутрішньою формою. З погляду адресата формальні параметри вислову дають підстави для припущення про ту чи ту комунікативну інтенцію автора. З погляду ж самого автора такі припущення якщо й правомірні, то недоказові, і тому така постановка питання втрачає сенс.

Фактор внутрішньої форми висловлення в юрислінгвістичній інвектології є одним із центральних і заслуговує на особливу увагу. Значущість внутрішньої форми, з одного боку, є комунікативною реальністю, яку автор може використовувати для досягнення тих чи тих прагматичних цілей. З другого боку значущість внутрішньої форми дає підстави адресату робити обґрунтовані припущення щодо цих цілей, виявляти такі цілі, сприймати їх як реальність і наполягати на відповідальності автора за використання тих чи тих мовленнєвих засобів [Там само : 13 — 14]. За різних комунікативних обставин реконструкція інтенцій мовця, а відтак і сприйняття повідомлення адресатом може істотно відрізнятись.

Неможливість аргументувати існування прямого наміру на образі національних почуттів змушує дати заперечну відповідь на питання про те, чи можуть комунікативні конфлікти, пов'язані з використанням в офіційному мовленні некодифікованих елементів, ставати предметом судового розгляду за статтею 161 Кримінального кодексу про відповідальність за приниження національної честі та гідності особи.

Але відповідь на питання, чи може субнормативне офіційне усне мовлення посадовця ображати честь і національну гідність тих, кому це мовлення адресоване, має бути ствердною. При цьому слід брати до уваги соціальний статус такого явища, як суржик¹⁰. Крім виразної соціаль-

---

¹⁰ Явище суржика — наслідок «негармонійної» українсько-російської двомовності — було й залишається предметом розгляду в дослідженнях українських і зарубіжних мовознавців. У багатьох працях серед виявів суржика розрізняють українсько-російський і російсько-український його варіанти. Сценічним представником першо-

ної маркованості, суржик є також маркером національного походження його користувачів, оскільки субстратом суржику є українська мова.

Традиція використовувати суржик як засіб творення так званого «дядьківського гумору», коріння якої сягає ще радянських часів, знаходить підтримку в сучасній масовій культурі. Критичну оцінку цього прийому як одного із засобів маніпулятивного впливу на мовну і національну свідомість дає цілий ряд мовознавчих публікацій [19: 101–102; 12; 13; 17; 20; 21; 28]. Сприйняття «сценічного суржику» як образи своєї національної гідності — непоодиноким явищем, що притаманне широким верствам українців, насамперед представникам інтелектуально-творчої інтелігенції, працівникам адміністративного апарату, значній частині студентської молоді, багатьом іншим людям з високим рівнем громадянської свідомості. При цьому особисті лінгвопрагматичні мотиви, якими керується в уживанні суржику такий, наприклад, сценічний персонаж як Верка Сердючка, в очах широкої громадської аудиторії набувають негативної оцінної інтерпретації. Зрозуміло, що лінгвопрагматичні настанови посадовця при виборі мовних засобів для свого публічного виступу мають бути цілком відмінними. Якщо мову, яка є одним з атрибутів державності, в публічному мовленні посадовця заступає суржик, слухачі змушені реконструювати його комунікативні наміри з урахуванням свого власного сприйняття такого мовлення.

Якщо офіційне мовлення посадовця включає соціально значущі відхилення від мовного стандарту, то це може спричинити конфлікт, у якому автор тексту оцінюється адресатом як інвектор (той, хто ображає), а сам адресат — як інвектум (ображений). Такий сценарій стає ще вірогіднішим, якщо в негативній соціальній оцінці закладено національний компонент. Важливою причиною мовленнєвих конфліктів, викликаних негативною оцінністю таких висловлень, є те, що в офіційному тексті оцінне висловлювання сприймається не як приватна думка особи (автора тексту), а як інституційно репрезентативна думка. У масовій свідомості так званих пересічних громадян поняття «думка посадовця, думка влади» пов'язуються з можливістю прийняття певних рішень. Тому закладена в таких текстах оцінність може бути сильним подразником для адресата повідомлення, сприйматися ним особливо загострено, як приниження його національної і особистої гідності [26]. Сучасна політизація мовного питання, нагнітання антагонізмів у

го є сьогодні Верка Сердючка; носії другого — російськомовні державні службовці з низьким рівнем української мовної компетенції, яким доводиться використовувати українську при виконанні своїх службових обов'язків. Якщо українсько-російський суржик зазвичай лише «ріже слух», то російсько-український також і «впадає в око»; його ілюструють, зокрема, вже згадані в цій статті записи українських прізвищ і імен у документах: Літовченко, Пісаренко, Людмила тощо. Більшість українців різниці між українсько-російським і російсько-українським варіантами суржику не бачать, концепт «суржик» пов'язаний у їхній уяві з каліченою українською мовою і з цілим комплексом супровідних конотацій, що ображають національну гідність.

міжмовних відносинах створюють сприятливий ґрунт для саме такого сприйняття субнормативного мовлення посадовців. У цьому зв'язку закріплення в мовному законодавстві положень щодо послідовного дотримання норм літературної мови і відмова від використання в офіційному мовленні некодифікованих елементів є кроком до зменшення соціальної напруги в суспільстві.

Вироблення прийнятних для юриспруденції лінгвістичних методик діагностування й аргументованої параметризації таких фактів мовлення можливе з застосуванням прагмалінгвістичних підходів і з опорою на поняття комунікативної норми. Це одне з завдань нового міжгалузевого напрямку — юридичної лінгвістики, з іще не до кінця виробленою системою кореляцій між категоріями і поняттями лінгвістики й права.

З погляду лінгвістичної екології мова є культурним феноменом, який потребує постійного захисту, так само як і всі інші явища культури. Норми мови також є пам'ятками культури, виробленими нацією протягом століть, і тому мають усі підстави бути об'єктом правового захисту. В основі сучасних вимог до офіційного публічного мовлення є сукупність уявлень про суспільно визнані мовні норми й правила і про критерії оцінки його якості, вибудовані на певному риторичному ідеалі й на параметрах комунікативної успішності — сукупність уявлень про комунікативні норми такого мовлення. Мовець і адресат при цьому стають суб'єктами мовних прав і мовних обов'язків. Мовні права особи в цьому контексті мають розглядатися серед її інших немайнових прав як один з елементів права на безпечне довкілля. Водночас це і право самої мови як природного й культурного феномену — право на захист від руйнування її основ.

Неналежний якісний рівень офіційного мовлення в Україні вже сьогодні стає причиною правових конфліктів і загрожує появою таких конфліктів у майбутньому. На заваді ефективному їх вирішенню стоїть, зокрема, й згадувана в цій статті прогалина в чинному законодавстві.

1. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1981. — Т. 40. — № 4. — С. 356 — 359.
2. Баранов А.Н., Паршин П.Б. Языковые механизмы вариативной интерпретации дискурса как средство воздействия на сознание // Роль языка в средствах массовой коммуникации. — М., 1986. С. — 100 — 143.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. — К., 2004. — С. 37 — 42.
4. Бикейкина Н.А. Имя собственное как фактор возникновения линво-юридических конфликтов // Юрислингвистика-10: лингвоконфликтология и юриспруденция. — Барнаул-Кемерово, 2010. — С. 107 — 114.
5. Войнов В.В., Семенець О.Є. Оцінний компонент значення і його прагматична функція. // Мовознавство, 1989. — № 1. — С. 47 — 51.
6. Герд А.С. Введение в этнолингвистику. — СПб., 2005. — С. 93.
7. Голев М.Д. Юридизация естественного языка как лингвистическая проблема // Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии. — Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2000. — С. 8 — 40.
8. Ермакова О.П. Новые семантические оппозиции старых названий лиц / О.П. Ермакова // Культурно-речевая ситуация в современной России. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. — С. 36 — 42.

9. *Клушина Н.И.* Стилистика публицистического текста. — М., 2008. — С. 100 — 101.
10. *Конрад Р.* Вопросительные предложения как косвенные речевые акты. Пер. с нем. В.А. Плуногья // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. Лингвистическая прагматика. — С. 349 — 383.
11. *Мальцева К.С.* Комунікативна норма в культурі: мовні стилі чоловіків і жінок // Наукові записки. — Т. 20. Спеціальний випуск у двох частинах. — Ч. 1 Національний університет «Киево-Могилянська академія». — К., 2002 — С. 124 — 130.
12. *Масенко Л.Т.* Роль офіційної ідеології 70-х років у поглибленні деформації мовної ситуації в Україні // Мова тоталітарного суспільства. — К., 1995. — С. 68 — 76.
13. *Масенко Л.* Між мовою і языком. — К., 2011. — 135 с.
14. *Матвеева Т.В.* Нормы речевого общения как личностные права и обязанности // Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии. — Барнаул, 2000 — С. 40 — 49.
15. *Мучник Б.С.* Основы стилистики и редактирования. — Ростов н/Д., 1997. — 478 с.
16. *Мучник Б.С.* Человек и текст: Основы культуры письменной речи. — М., 1985. — 252 с.
17. *Ставицька Л., Труб В.* Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосціологічні аспекти. — К., 2007. — С. 31 — 120.
18. *Стернин И.А.* Лексическое значение слова в речи. — Воронеж, 1985. — 170 с.
19. *Тараненко О.О.* Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. — К., 2012. — С. 92 — 118.
20. *Тараненко О.О.* Просторіччя // Українська мова. Енциклопедія. — Вид. третє, доповнене. — К., 2007. — С. 558.
21. *Труб В.М.* Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. // Мовознавство, 2000. — № 1. — С. 46 — 58.
22. *Умеренкова А.В.* Лингво-когнитивное моделирование эффекта обманутого ожидания. Дис...к.ф.н. — Курск, 2009. — 180 с.
23. *Формановская Н.И.* Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. — М., 2002. — 216 с.
24. *Хабермас Ю.* Комунікативна дія і дискурс (Дві форми повсякденної комунікації) // *Ситниченко Л.А.* Першоджерела комунікативної філософії. — К.: Либідь, 1996. — С. 84–90.
25. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие. / Пер. с нем. под ред. Д.В. Складнева; [Отв. ред. Б.В. Макаров]. — СПб.: Наука, 2000. — 380 с.
26. *Чернышова Т.В.* Тексты СМИ в ментально-языковом пространстве современной России. — М., 2009. — 296 с.
27. *Эпштейн М.Н.* Идеология и язык (построение модели и осмысление дискурса) // Вопросы языкознания. — 1991. — № 6. — С. 19–33.
28. *Bracký A.* Surżyk: Historia s terazżć. — Gdańsk, 2009. — 273 s. та ін.
29. *Habermas J.* Communication and the evolution of society / Transl. and an introd. By T. McCarthy. — Boston: Beacon press., 1979. — 239 p.

Стаття надійшла 30.11.2012

Lesia Azhniuk

Kyiv

THE QUALITY OF THE OFFICIAL SPEECH AS AN OBJECT OF LEGAL PROTECTION

The paper addresses the problem of correlation between the various aspects of the current functional state of the Ukrainian language as the official state language, on the one hand, and the functional peculiarities of the Ukrainian juridical discourse with its emphasis on legal certainty, on the other hand. Literary (standard) language norm, admitting all kinds of variant and ambiguous nominations does not always fit into the pragmatic paradigm of the juridical discourse. The paper discusses the issue of the communicative norm of the official Ukrainian language as a specific phenomenon of the contemporary Ukrainian discourse.

Key words: juridical linguistics, language rights of a person, communicative norm, official speech ecology.